

Maciej Bernasiewicz
Uniwersytet Śląski w Katowicach

Pojęcie resocjalizacji (*treatment, social rehabilitation*) **w perspektywie międzynarodowej i interdyscyplinarnej**

Abstrakt

Artykuł podejmuje problematykę przekładalności pojęć i międzynarodowej kompatybilności terminów związanych z obszarem badań nad przestępczością oraz procesami resocjalizacji (zdefiniowano terminy: niedostosowanie społeczne, zaburzenia w zachowaniu, resocjalizacja, resocjalizator). Intencją autora jest określenie miejsca pedagogiki resocjalizacyjnej w obszarze subdyscyplin pedagogicznych.

Słowa kluczowe: niedostosowanie społeczne, zaburzenie w zachowaniu, pedagogika resocjalizacyjna, resocjalizacja.

The Concept of Social Rehabilitation from the International and Interdisciplinary Perspective

Abstract

The article discusses the issues of the translatability of notions and the international compatibility of terms connected with the area of research on crime and the rehabilitation processes (the following notions were defined: social maladjustment, conduct disorder, rehabilitation, rehabilitation counselor). The intention of the author is determining the place of rehabilitation pedagogy in the area of pedagogy-related subdisciplines.

Keywords: social maladjustment, conduct disorder, rehabilitation pedagogy, social rehabilitation.

Obszar badawczy pedagogiki resocjalizacyjnej, klasycznie umiejscawiany w pedagogice specjalnej, stał się dziś przestrzenią, w której coraz bieglej poruszają się także pedagodzy społeczni. Łączenie perspektywy pedagogiki społecznej i pedagogiki resocjalizacyjnej nie jest przypadkowe i wynika z ogólniejszej tendencji, która daje się łatwo zauważyć. Mianowicie pedagogika społeczna — coraz częściej zabierająca głos w sprawie niedostosowania społecznego i demoralizacji (Sztuka 2013: 186; Wysocka 2008: 17; Kawula 2006: 48; Urbaniak-Zajac 2000: 24) — ujmuje dewiacyjny

charakter ludzkiego zachowania od strony zaburzonego funkcjonowania środowiska wychowawczego, zwracając tym samym uwagę badawczą bardziej na interakcyjne niż na intrapsychiczne uwarunkowania niedostosowania społecznego. Tym samym pedagodzy społeczni stają się naukowymi partnerami pedagogów resocjalizacji w wyjaśnianiu zjawisk z dziedziny patologii społecznej. Takie zjawiska jak problem dzieci ulicy, proces transformacji życia rodzinnego (wzrost liczby rodzin niepełnych oraz patchworkowych, eksplozja rozwodów), ubóstwo społeczne to przykładowe pola eksploracji badawczych zarówno pedagogów resocjalizacji, jak i pedagogów społecznych (Kawula 2004; Marzec-Holka 2005; Kozdrowicz 2005; Bernasiewicz 2012; Ciczowska-Giedziun 2012; Kozdrowicz, Bielecka 2013; Noszczyk-Bernasiewicz 2014).

Problem granic i ekspansji tych subdyscyplin pedagogicznych oraz rodzącej się autonomii pedagogiki resocjalizacyjnej wydaje się dominujący w aktualnej metarefleksji pedagogów resocjalizacji (Pytka 2009).

Tymczasem w literaturze anglojęzycznej nie znajdziemy trafnego odpowiednika dla dyscypliny uprawianej przez nas z powodzeniem jako pedagogika resocjalizacyjna, ponieważ zdefiniowany przez pedagogów resocjalizacyjnych przedmiot badawczy, jakim są niedostosowanie społeczne (i wężej przestępczość) oraz proces resocjalizacji, mieści się w obszarze zainteresowania wielu tamtejszych dziedzin wiedzy, w tym kryminologii, socjologii dewiacji, psychologii, psychiatrii, pracy socjalnej, prawa, medycyny, nauk o zdrowiu i jeszcze kilku innych, w tym dziedzin, dla których trudno znaleźć — tym razem — odpowiednik w polskiej systematyce nauk, np. nauki z zakresu *criminal justice*. Pedagogice resocjalizacyjnej łatwiej znaleźć swój ekwiwalent pojęciowy w Niemczech, ponieważ w strukturze tamtejszych uniwersytetów odnaleźć można — choć nie bez trudu — pedagogikę zaburzeń zachowania (*Verhaltensgestörtenpädagogik*), która jest tam również subdyscypliną pedagogiki specjalnej (*Sonderpädagogik*). Warto odnotować, iż pedagogika resocjalizacyjna uprawiana w Niemczech jest bardziej globalna od polskiej, ponieważ bliżej jej do międzynarodowej terminologii naukowej. Już w samej nazwie subdyscypliny obecny jest termin występujący w najważniejszych światowych klasyfikacjach chorób, takich jak *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (DSM) oraz *International Classification of Diseases* (ICD). Zaburzenia zachowania (*conduct disorder*; niem. *Verhaltensstören*), czyli między innymi zachowania opozycyjno-buntownicze (agresywne, antysocjalne), to jednostka nozologiczna rozpoznawana przez reprezentantów różnych dyscyplin naukowych pod każdą szerokością geograficzną, podczas gdy polski termin „niedostosowanie społeczne“ nie zawsze jest poprawnie dekodowany na Zachodzie.

Pojęcie „niedostosowanie społeczne versus przystosowanie społeczne” (*social maladjustment, maladjusted behaviors vs socially adjusted*) niemalże nie występuje

w obszarze anglosaskiej literatury naukowej. W literaturze kryminologicznej pisze się tam po prostu o nieletnich przestępcach — *young offenders, delinquents*, bądź o problemowych dzieciach, młodzieży w zagrożeniu, czy też nieletnich — *problem children, youth at risk, juveniles*. Nauki o zdrowiu oraz o edukacji posługują się zaś terminami: zaburzenia zachowania (*conduct disorder*) oraz zachowania anty-społeczne (*antisocial behaviors*). Tłumacząc stosowany w Polsce termin „niedostosowanie społeczne” na język angielski, należałoby zastosować zwrot: *antisocial and delinquent behavior*.

Także w polskiej *Ustawie o postępowaniu w sprawach nieletnich* z dnia 28 października 1982 r. z późniejszymi zmianami, czyli w najważniejszym akcie prawnym polskich pedagogów resocjalizacyjnych, również nie spotykamy terminu niedostosowania społecznego, tak szeroko stosowanego przecież w polskiej literaturze naukowej z tego zakresu. Pojawia się zatem pytanie, czy pedagodzy resocjalizacji nie koncentrują się zanadto na historii własnej dyscypliny naukowej, która od swojego zarania używa pojęcia nieobecnego w międzynarodowej przestrzeni terminologicznej zamiast uaktualnić swój warsztat terminologiczny?¹

Zaburzenie w zachowaniu według klasyfikacji DSM-5, opublikowanej w roku 2013 przez Amerykańskie Towarzystwo Psychiatryczne (opis w dużej mierze niezmienny względem opisu DSM-IV), to specyficzne zachowanie nieletniej jednostki, która narusza normy społeczne oraz prawa innych ludzi. Diagnozę zaburzenia zachowania stawia się po uprzednim stwierdzeniu przynajmniej trzech symptomów, które występowały przez okres przynajmniej dwunastu miesięcy oraz jednego symptomu występującego w ostatnich sześciu miesiącach. Diagnozę taką stawia się przed osiągnięciem przez jednostkę dorosłości². Zaburzone zachowania u dzieci i nastolatków można pogrupować w cztery kategorie:

- zachowania agresywne wobec ludzi i zwierząt (w tym znęcanie się nad słabszymi, użycie broni w celu skrzywdzenia innych, zmuszenie do aktywności seksualnej itp.);
- celowe niszczenie mienia (w tym wzniesienie pożaru);
- oszustwo lub kradzież (włamanie się do czyjegoś domu, samochodu, fałszerstwo, unikanie zobowiązań);
- poważne naruszenie reguł, zwłaszcza przed ukończeniem 13. roku życia (pozostawanie w nocy poza domem bez zgody rodziców, częste ucieczki z domu, wagarowanie)³.

¹ Wyjątkowo konsekwentnie terminów „zaburzenia zachowania” oraz „zachowania dewiacyjne”, a więc adekwatnie do anglojęzycznego obszaru semantycznego, używał w swoich publikacjach Bronisław Urban (2000a; 2000b; 2001; 2005; 2007).

² <http://www.dsm5.org/Documents/Conduct%20Disorder%20Factsheet%20Rev%209%206%2013.pdf> (dostęp: 11.11.2014)

³ <http://psychcentral.com/disorders/conduct-disorder-symptoms/> (dostęp: 11.11.2014)

Konfrontując scharakteryzowane pojęcie *conduct disorder* z polskim terminem „niedostosowanie społeczne”, należy stwierdzić, iż polska myśl resocjalizacyjna używa *definiens* o znacznie szerszym *definiendum*. Pojęcie niedostosowania społecznego mieści w sobie znacznie szerszy zakres definiowanych zjawisk (*definiendum*) niż pojęcie zaburzeń w zachowaniu. Dzięki temu, używając tego terminu, przywołujemy tak różne zjawiska jak: lęki, poczucie depresji, próby samobójcze, uzależnienia (zaburzenia internalizacyjne), a także agresję, nadpobudliwość, kradzieże (zaburzenia eksternalizacyjne). O szerokim zastosowaniu rodzimego pojęcia kompetentnie pisali między innymi Jan M. Stanik (2007: 168-202) oraz Bronisław Urban (2007: 136-167).

Wyraźnym mankamentem dyskursu operującego terminem „niedostosowanie społeczne” jest treściowa wieloznaczność, ogólnikowość, a nierzadko powierzchowność. Polietiologiczny charakter nawet pojedynczych patologicznych zachowań, takich jak chociażby uzależnienia, odmienność patomechanizmu postaw asocjalnych, czy po prostu ciągła dezaktualizacja katalogu symptomów zachowań dewiacyjnych (czy tatuaże można dziś uznać za przejaw niedostosowania społecznego, jak uczynił to Czesław Cekiera w 1979 roku? [zob. Stanik 2007: 17]) każe zastanowić się, czy używanie tak nieoperacyjnego terminu, jakim jest „niedostosowanie społeczne” nie jest obecnie czymś archaicznym. Pojęcie to przywodzi na myśl klasyfikację pojęć dokonaną przez Herberta Blumera, który wyróżnił pojęcia uczulające (*sensitizing concepts*) i rozstrzygające (*definitive concepts*) (Konecki 2000: 37; Hałas 2007: XV). Pojęcie „niedostosowanie społeczne” jest egzemplifikacją tego pierwszego i można uznać, za Blumerem, że przynależy ono do cennej z socjologicznego punktu widzenia kategorii pojęć, które nie domykają rzeczywistości empirycznej, a jedynie wskazują kierunek obserwacji; jest to orientacja otwarta na to, co indywidualne i szczegółowe; otwarta na odkrywanie nowych aspektów rzeczywistości. Jednak w naukach pedagogicznych i psychologicznych, w których ważniejsza od poznawania nowych wariantów zjawisk społecznych jest trafna diagnoza i typologizacja zjawisk już istniejących, nasze pojęcia powinny mieć charakter rozstrzygający. Dzięki temu możliwa jest szybka identyfikacja problemu oraz podjęcie odpowiednich kroków wychowawczych i/lub terapeutycznych.

W globalnej klasyfikacji zaburzeń psychicznych liczna grupa zachowań podlega cyklicznemu procesowi aktualizacji: różnicowania i tworzenia nowych jednostek nozologicznych albo scalania istniejących zaburzeń według jasno określonych kryteriów. Tymczasem w rodzimej literaturze pedagogicznej wrzucamy te zachowania do jednego zbioru różnorodnych „niedostosowań społecznych”. Uzależnienia w klasyfikacji DSM-5 stanowią osobną kategorię zaburzeń życia psychicznego (*Substance Use Disorder*) od zaburzeń typu *Conduct Disorder*, podczas gdy w polskiej myśli resocjalizacyjnej nadal funkcjonują one razem pod

zbiorczym pojęciem zaburzeń adaptacyjnych (nieprzystosowania czy też niedostosowania społecznego). Na marginesie rozważań warto zauważyć w sprawie uzależnień, że do niedawna w klasyfikacji DSM-IV istniało zróżnicowanie na dwie osobne jednostki chorobowe: „nadużywanie” oraz „uzależnienie od substancji” (*Substance Abuse* oraz *Substance Dependence*) — ta pierwsza miała charakter łagodny, a ta druga poważny — które jednakże w najnowszej DSM-5 połączono we wspólną kategorię *Substance Use Disorder*⁴. Rekapitułując, można stwierdzić, że zawartość treściowa pojęcia „niedostosowanie społeczne” jest zbyt szeroka, abyśmy dziś jeszcze wiedzieli, o czym w ogóle mówimy.

Polskie pojęcie „resocjalizacja” obejmuje szeroki zakres zagadnień podejmowanych na Zachodzie w ramach pracy socjalnej, psychologii, kryminologii oraz edukacji. Popularna w Polsce specjalność studiów (pedagogika resocjalizacyjna) nie ma swojego odpowiednika na Zachodzie. Podjęty przed laty przez Piotra Stępniaaka postulat, aby resocjalizację, pojęcie obciążone w Polsce dziedzictwem ideologicznej indoktrynacji, zastąpić pracą socjalną, był taką próbą zbliżenia polskiej praktyki penitencjarnej i wychowawczej do standardów światowych. Propozycję swoją Stępniaak oparł jednak na błędnym przeciwstawieniu „korekty osobowości” (według autora jest to cel coraz mniej potrzebny) procesom udzielania „pomocy społecznej” (cel coraz bardziej nadrzędny w dobie kapitalizmu i rosnących dysproporcji społecznych) (Stępniaak 1999: 35-42). Takiemu redukcjonizmowi pracy socjalnej do działań wsparcia materialnego przeciwstawiła się, w tekście polemicznym Danuta Urbaniak-Zajac, według której „nie można *a priori* przyjąć, że działania przekształcające środowisko życia jednostki, grupy czy społeczności, wykorzystujące »wspomaganie społeczne« nie mogą być formami działań o charakterze wychowawczym” (Urbaniak-Zajac 2000: 25). Trzeba tu nadmienić o polskiej specyfice polegającej na tym, że problematyka przestępczości, dewiacji i upośledzenia społecznego podejmowana w różnych krajach w obrębie pracy socjalnej (rozumianej także jako wychowywanie, a nawet terapia) i polityki kryminalnej instytucjonalizowała się u nas odmiennie jako pedagogika społeczna (przekształcanie środowiska) oraz pedagogika resocjalizacyjna (korekta deficytów jednostki i profilaktyka społeczna). Proces korygowania przestępczego stylu życia, ale i problematyka opieki następczej (po opuszczeniu placówek izolacji społecznej) zdominowana została w Polsce przez nauki o wychowaniu (pedagogikę). Jednocześnie ciągle zachodzi w Polsce proces instytucjonalizacji pracy socjalnej oraz wzrostu rangi tej dziedziny wiedzy (ugruntowanie pozycji kolegiów pracowników służb społecznych funkcjonujących poza akademicką strukturą uniwersytetów⁵,

⁴ <http://www.dsm5.org/Documents/Substance%20Use%20Disorder%20Fact%20Sheet.pdf> (dostęp: 11.11.2014)

⁵ Wprawdzie niektóre kolegia pracowników służb społecznych (KPSS) zostały zlikwidowane, np. w Warszawie, ale inne nadal działają i prowadzą nabór na studia w roku 2015/2016 (np. KPSS w Czeladzi oferuje podwójny status: Słuchacza KPSS w Czeladzi oraz Studenta Uniwersytetu Śląskiego; KPSS w Lublinie działa pod patronatem UMCS. Organem prowadzącym jest Samorząd Województwa

upowszechnienie się już nie specjalności, lecz odrębnego kierunku studiów: „praca socjalna” na uniwersytetach). Działalność badawczą na polu pracy socjalnej uprawia się jednak nadal w obrębie pedagogicznych i socjologicznych instytutów badawczych funkcjonujących w ramach uniwersytetów, zaś kolegia pracowników służb społecznych, prowadzone wprawdzie poza strukturą organizacyjną uniwersytetów, objęte są ich patronatem⁶.

Ciekawe spostrzeżenie na ten temat poczynił Mariusz Sztuka (2013), dla którego resocjalizacja w Polsce ma proveniencję inteligencką, wynika z odczuwanej przez pewną warstwę społeczną misji, wrażliwości na los najsłabszych; odczuwaną/przejawianą przez spadkobierców polskiej szlachty, wielkich posiadaczy ziemskich. Tymczasem na Zachodzie resocjalizacja (praca socjalna) ma proveniencję mieszczańską i jako taka była mniej misyjna a bardziej racjonalna. Dlatego:

w odróżnieniu od swych zachodnioeuropejskich odpowiedników, model resocjalizacji nie stał się u nas wyłączną domeną praktycznie zorientowanej wersji kryminologii, psychologii klinicznej czy socjologii dewiacji, ale że był od samego początku artykułowany w języku wiedzy o wychowaniu, także wówczas, gdy języka tego używali lekarze, prawnicy, działacze społeczni (Sztuka 2013: 85).

Obecni w placówkach resocjalizacyjnych na Zachodzie pracownicy socjalni dobrze radzą sobie z pracą z przestępcami (*treatment*), ponieważ szeroko rozumiana praca socjalna obejmuje tam również treści z zakresu resocjalizacji (*rehabilitation*). Działalność resocjalizacyjna w Polsce, poprzez którą rozumiemy opiekę, wychowanie i terapię osób naruszających normy prawne i obyczajowe, to rodzaj aktywności, którą włącza się w szeroko rozumianą działalność socjalną w świecie anglojęzycznym. W pracy z przestępcami, obok pracy socjalnej, uruchamia się tam jeszcze programy edukacyjne. Obie procedury splatają się ze sobą tak dalece, że tworzą wręcz nową jakość oddziaływań. W Polsce obie aktywności wchodzą w zakres procedury resocjalizacji. Edukacyjne aspekty pracy socjalnej, takie jak proces samowychowania i pedagogicznego towarzyszenia wychowankowi (w pracy socjalnej klientowi) na drodze zmiany jego sytuacji społecznej, odnajdujemy w modnej ostatnio teorii z zakresu pracy socjalnej, tj. w podejściu skoncentrowanym na rozwiązaniach (Miller 2004; Krasiejko 2010). Także działalność *stricte* terapeutyczna to jeden z klasycznie rozumianych wymiarów pracy socjalnej. Psychoterapeutyczne podejście w pracy

Lubelskiego. KPSS w Poznaniu również ogłosił nabór na rok 2015/2016. KPSS w Poznaniu działa pod opieką naukowo-dydaktyczną APS im. M. Grzegorzewskiej w Warszawie. KPSS we Wrocławiu działa pod opieką naukowo – dydaktyczną Uniwersytetu Opolskiego, Wydziału Historyczno-Pedagogicznego, Instytutu Nauk Pedagogicznych.

⁶ Np. na stronie internetowej KPSS w Czeladzi czytamy: „Kolegium Pracowników Służb Społecznych jest szkołą publiczną, prowadzoną przez Województwo Śląskie, działa pod patronatem Uniwersytetu Śląskiego. Kolegium kształci pracowników socjalnych zgodnie z obowiązującymi wymogami polskiego prawa oraz standardami Unii Europejskiej. Studenci Kolegium w trzy lata nauki uzyskują wyższe wykształcenie — licencjat Uniwersytetu Śląskiego z zakresu pracy socjalnej oraz poszukiwany zawód pracownika socjalnego” — <http://www.kpsscz.pl/kolegium/o-kierunku.html> (dostęp: 11.11.2014).

socjalnej, czyli orientacja określana mianem *clinical social work*, posiada nawet własny periodyk naukowy o wzmiankowanej już nazwie (Siebold 2011), zaś tzw. *cognitive therapy* to jedno z mocniej ostatnio akcentowanych w pracy socjalnej (resocjalizacji) podejść do klienta (Knott 2004: 18-19).

Resocjalizację można zatem określić jako specyficzną odmianę pracy socjalnej lub też idiosynkratyczny proces edukacyjny. Specyfika oddziaływań resocjalizacyjnych podejmowanych przez pracowników socjalnych jest jednak na tyle odmienna od klasycznie pojmowanej pracy socjalnej, że także na Zachodzie działalność resocjalizacyjna zyskała pewną autonomię. Pisząc o interwencjach podejmowanych wobec nieletnich, jak i przestępców dorosłych, oprócz *social work* spotykamy w literaturze anglojęzycznej następujące terminy: *treatment* (Mincey, Maldonado, 2011; Welsh, Farrington 2006), *offender rehabilitation*, *offender therapy* (Greenwald 2000), *education and transition from delinquency* (Blomberg i in. 2011). *Treatment*, czyli dosłownie 'leczenie', może odbywać się w różnych warunkach: resocjalizacji instytucjonalnej (*residential treatment, correctional facility or juvenile institutions, juvenile detention, residential facility, offenders incarcerated in detention centers*) lub resocjalizacji w środowisku otwartym (*probation, family-based programs, early childhood education*). Działalność resocjalizacyjna obejmuje również bardzo zróżnicowaną pod względem zaburzeń grupę osób. Podobnie jak w polskiej pedagogice resocjalizacyjnej oddziaływania korekcyjne obejmują szerokie spektrum problemów: *juveniles, delinquents, prior criminal activity* (przestępczość nieletnich), *adult crime* (przestępczość dorosłych), *dysfunctional families* (rodziny wieloprotymowe), *domestic violence, drug use and alcohol abuse* (patologie społeczne, w tym przemoc domowa, uzależnienia) *persons disadvantaged economically and socially, disadvantaged kids from the ghetto* (osoby ze środowisk defaworyzowanych), „*hidden crime*”: *alcohol abuse, unproductive, socially isolating, unhappy lives* (osoby wycofane, asocjalne).

Oprócz niekwestionowanego wpływu wychowawców (w dyskursie anglojęzycznym *counselors, educators*) na efektywność procesu resocjalizacji (*treatment, rehabilitation*) — wychowawców, których postawa i kompetencje są jednym z najważniejszych czynników wycofania się z przestępczej aktywności osób resocjalizowanych (*the counselors appeared to be the reasons why some youth succeed and why others fail*) (zob. Bernasiewicz, Noszczyk-Bernasiewicz 2012) — literatura anglojęzyczna poświęca wiele miejsca analizie predyktorów socjologicznych (tzw. wydarzenia życiowe, *life events*) prowadzących do zaniechania, wycofania się z przestępczej działalności (*desistance from crime*). Do tzw. *turnings points*, czyli punktów zwrotnych, skutkiem których następuje zaniechanie dalszego naruszania ładu prawnego należą między innymi: wstąpienie w związek małżeński, zdobycie pracy i adekwatnego wynagrodzenia, urodzenie dziecka, wstąpienie do wojska,

rozpoczęcie nauki, czy też konwersja religijna (Trasler 1979; Blomberg i in. 2011; Laub, Sampson 2001; Haigh 2009; Bernasiewicz 2013), o czym szerzej traktuje tekst Macieja Bernasiewicza i Moniki Noszczyk-Bernasiewicz (w przygotowaniu do druku).

O ile używane w Polsce pojęcie „niedostosowanie społeczne” może aktualnie, jak dowodzą w artykule, budzić wiele zastrzeżeń, o tyle termin „resocjalizacja” broni się w konfrontacji z terminologią współczesnej literatury anglojęzycznej. „Resocjalizacja” posiada swój odpowiednik w literaturze anglojęzycznej w postaci terminu „*treatment*” oraz „*rehabilitation*”. Tym samym polska pedagogika resocjalizacyjna zachować może swoją tożsamość i byt, a nawet powinna stać się samodzielną dyscypliną nauk o wychowaniu. Aby osiągnąć ten cel, powinna stawać się coraz bardziej interdyscyplinarna, musi coraz lepiej integrować wiedzę z zakresu pedagogiki (edukacji), kryminologii, psychologii oraz socjologii.

Bibliografia

Bernasiewicz M. (2012) *Wybrane formy i metody pracy pedagoga społecznego z dziećmi marginalizowanymi społecznie*, w: *Zagrożone człowieczeństwo. Zagrożenia w obszarze rodziny, dzieciństwa i okresu dorastania*, K. Białołbrzeska, C. Kurkowski (red.), Kraków, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 275-285.

Bernasiewicz M. (2013) *Doświadczenia religijne i konwersja jako potencjał w resocjalizacji*, w: *Tożsamość kulturowo-cywilizacyjna dewiantów a ich reintegracja społeczna*, M. Konopczyński, A. Kieszkowska (red.), Kraków, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 361-389.

Bernasiewicz M., Noszczyk-Bernasiewicz M. (2012) *Anglosaskie doświadczenia w realizacji programów resocjalizacyjnych (correctional treatment) a polski IPR (indywidualny program resocjalizacji)*, „Resocjalizacja Polska” nr 3, s. 277-287.

Bernasiewicz M., Noszczyk-Bernasiewicz M. (w przygotowaniu do druku) *Punkty zwrotne ('turning points') w przestępczej karierze. Szansa dla resocjalizacji/rewitalizacji nieletnich przestępców*, „Chowanna” nr 2, 2015.

Blomberg T. G., Bales W. D., Mann K., Piquero A. R., Berk R. A. (2011) *Incarceration, education and transition from delinquency*, „Journal of Criminal Justice” nr 39, s. 355-365.

Ciczowska-Giedziun M. (2012) *Zagrożona rodzina — próby wyjścia z sytuacji problemowych*, w: *Zagrożone człowieczeństwo. Zagrożenia w obszarze rodziny, dzieciństwa i okresu dorastania*, K. Białołbrzeska, C. Kurkowski (red.), Kraków, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 141-155.

Greenwald R. (2000) *A Trauma-Focused Individual Therapy Approach for Adolescents With Conduct Disorder*, „International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology” nr 44, s. 146-163.

Haigh Y. (2009) *Desistance from crime: reflections on the transitional experiences of young people with a history of offending*, „Journal of Youth Studies” nr 3, s. 307-322.

Hałas E. (2007) *Herbert Blumer — socjolog negocjowanego ładu w społeczeństwie demokratycznym*, w: H. Blumer, *Interakcjonizm symboliczny. Perspektywa i metoda*, Kraków, Zakład Wydawniczy „Nomos”, s. VII-XX.

Kawula S. (2004) *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*, Toruń, Wydawnictwo Adam Marszałek.

Kawula S. (2006) *Po co studiować pedagogikę społeczną?*, w: *Absolwent pedagogiki dziś. Perspektywa teorii i praktyki pedagogiki społecznej*, E. Kozdrowicz, A. Przecławska (red.), Warszawa, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, s. 46-52.

Knott Ch. (2004) *Evidence-based practice in the National Probation Service*, w: *What Works in Probation and Youth Justice*, R. Burnett, C. Roberts (red.), Portland-Oregon, Willan Publishing, s. 14-28.

Konecki K. (2000) *Studia z metodologii badań jakościowych. Teoria ugruntowana*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN.

Kozdrowicz E. (2005) *Wyjść naprzeciw – pedagog ulicy w perspektywie pedagogiki społecznej*, „Pedagogika Społeczna” nr 4, s. 113-120.

Kozdrowicz E. Bielecka E. (2013) *Dzieci ulicy*, w: *Zagrożenia człowieka i idei sprawiedliwości społecznej*, T. Pilch, T. Sosnowski (red.), Warszawa, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, s. 382-396.

Krasiejko I. (2010) *Metodyka działania asystenta rodziny. Podejście Skoncentrowane na Rozwiązaniach w pracy socjalnej*, Katowice, Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”.

Laub J. H., Sampson R. J. (2001) *Understanding desistance from crime*, „Crime and Justice” nr 28, s. 1-69.

Marzec-Holka K. (2005) *Dzieci ulicy w obszarze zadań pracy ulicy*, w: *Praca socjalna wobec rzeczywistych i potencjalnych zagrożeń człowieka*, J. Brągiel, P. Sikora (red.), Opole, Wydawnictwo UO, s. 41-53.

Miller G. (2004) *Becoming Miracle Workers. Language and Meaning in Brief Therapy*. New Brunswick, New Jersey, Transaction Publishers.

Mincey B., Maldonado N. (2011) *Shared Stories of Successful Graduates of Juvenile Residential Programs: A Phenomenological Study*, Paper presented at the Walden University Research Symposium January 2011, Miami, FL., dostęp: baza tekstów elektronicznych ERIC, s. 1-28 (data dostępu: 18.11.2011).

Noszczyk-Bernasiewicz (2014) *Kto jest moim tatą? Kto jest moją mamą? – multistrukturalność rodzin pochodzenia nieletnich z zakładów poprawczych i schronisk dla nieletnich*, w: *Współczesne uwarunkowania i wzory procesów resocjalizacji, reintegracji, inkluzji w perspektywie teorii oraz praktyki*, K. Marzec-Holka, K. Mirosław-Nawrocka, J. Molenda (red.), Warszawa, Wydawnictwo APS, s. 528-543.

Pytko L. (2009) *Autonomia i uwikłanie transdyscyplinarne pedagogiki resocjalizacyjnej*, w: *Terapia w resocjalizacji. Część I. Ujęcie teoretyczne*, A. Rejzner, P. Szczepaniak (red.), Warszawa, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, s. 10-43.

Siebold C. (2011) *What Do Patients Want?: Personal Disclosure and the Intersubjective Perspective*, „Clinical Social Work Journal” nr 2, s. 151-160.

Stanik J. M. (2007) *Diagnozowanie niedostosowania społecznego i asocjalności*, w: *Resocjalizacja*. Tom 1, B. Urban, J. M. Stanik (red.), Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN.

Stępnik P. (1999) *Od resocjalizacji do pracy socjalnej. O konieczności zmiany modelu postępowania?*, „Opieka – Wychowanie – Terapia” nr 2, s. 35-42.

Sztuka M. (2013) *Anachronizm i aktualność. Idea resocjalizacji w sporze o nowoczesność*, Kraków, Wydawnictwo UJ.

Trasler G. (1979) *Delinquency, Recidivism, and Desistance*, „British Journal of Criminology” nr 19, s. 314-322.

Welsh B. C., Farrington D. P. (2006) *Effectiveness of family-based programs to prevent delinquency and later offending*, „Psicothema” nr 3, s. 596-602.

Wysocka E. (2008) *Diagnoza w resocjalizacji. Obszary problemowe i modele rozwiązań w ujęciu psychopedagogicznym*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN.

Urban B. (2000a) *Zaburzenia w zachowaniu i przestępczość młodzieży*, Kraków, Wydawnictwo UJ.

Urban B. (2000b) *Zachowania dewiacyjne młodzieży*, Kraków, Wydawnictwo UJ.

Urban B. (2001) (red.) *Społeczne konteksty zaburzeń w zachowaniu*, Kraków, Wydawnictwo UJ.

Urban B. (2005) *Zachowania dewiacyjne młodzieży w interakcjach rówieśniczych*, Kraków, Wydawnictwo UJ.

Urban B. (2007) *Zaburzenia w zachowaniu i niedostosowanie społeczne w świetle współczesnych wyników badań*, w: *Resocjalizacja*. Tom 1, B. Urban, J. M. Stanik (red.), Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN.

Urbaniak-Zajac D. (2000) *Czy praca socjalna może/powinna zastąpić resocjalizację?* „Opieka – Wychowanie – Terapia” nr 1, s. 22-27.

Netografia

Conduct Disorder —

<http://www.dsm5.org/Documents/Conduct%20Disorder%20Factsheet%20Rev%209%206%2013.pdf> (dostęp: 11.11.2014)

Conduct Disorder Symptoms —

<http://psychcentral.com/disorders/conduct-disorder-symptoms/> (dostęp: 11.11.2014)

Substance-Related and Addictive Disorders —

<http://www.dsm5.org/Documents/Substance%20Use%20Disorder%20Fact%20Sheet.pdf> (dostęp: 11.11.2014)

Substance Disorder —

<http://www.dsm5.org/Documents/Substance%20Use%20Disorder%20Fact%20Sheet.pdf> (dostęp: 11.11.2014)